

ULUSLARARASI SEMPOZYUM

GEÇMİŞTEN GELECEĞE

İBN HALDUN

Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak

3 - 4 Haziran 2006

Sempozyumlar Dizisi

Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak

Sayfa tasarımı: Ender Boztürk

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
Altunizade, İcadiye Bağlarbaşı Cad. 40
Bağlarbaşı 34662 Üsküdar-İstanbul
Tél. (0216) 474 08 50 Fax. (0216) 474 08 74
www.isam.org.tr

© Her hakkı mahfuzdur.

İstanbul, Haziran 2006

İbn Haldun'un Tarih Metodolojisi

Yavuz Yıldırım*

İbn Khaldun occupies an important place among Islamic historians from the aspect of the critical historical methodology he introduced. He criticized the Islamic historians who lived before him for not reporting many events accurately and for not satisfactorily establishing the cause-result relationship between events; he claimed that he was introducing a new methodology that would ensure that these drawbacks would be eliminated. This methodology has its own characteristic subjects and concepts. According to Ibn Khaldun, a historian should be able to provide correct historical information by evaluating the historical data available from a critical aspect, and should be able to analyze the causes and the effects. The historian should be aware of the type of society (urban-rural), as well as the different type of social structures, such as political, economic, geographic, religious, intellectual and artistic. Thus, the historian will be able to be cognizant of both permanent and changeable factors and will be able to establish, in a sound manner, the connection between cause and effect. In addition to these, the personal characteristics of those reporting the historical information should be analyzed. The historian can only arrive at and present correct historical information by following such a method. The historical methodology presented by Ibn Khaldun affected many historians and politicians.

İbn Haldun (732-808/1332-1406) İslâm ilim geleneği içinde yetişen bir alim olarak hem tarihçi, hem de bir tarih felsefecisi özelliklerini taşımaktadır. Onun şahsında bu özelliklerin ikincisi daha barizdir. Tarihî rivayetleri anlatmakla yetinmemiş, *ümran ilmi* bünyesinde sistemleştirdiği kaideler ve diğer yardımcı ilimler çerçevesinde yorumlamaya çalışmıştır. İbn Haldun'un düşünce sisteminde tarih ilminin mi, yoksa *ümran ilminin* mi önde geldiği tartışılabilir. *Ümran ilmi*, insan topluluklarını tanıyarak geçmişi, günü ve geleceği anlamak ve yorumlayabilmek için

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul.

gerekli olması itibariyle tarihe yardımcı ilim mevkiinde kabul edilebilir.¹ Bir başka ifade ile İbn Haldun bu ilmi, tarihi daha doğru bir şekilde anlayabilmek gayesiyle sistemleştirmiştir.

İbn Haldun, İslâm tarihçiliğinde özellikle metin tenkidinde bazı zaaflar görmüş, tarihî hadiseleri olduğu gibi görebilmek, nüfuz edebilmek ve günü anlayabilmek için hadiseler arasındaki sebep-sonuç ilişkisi üzerinde durmuş, bunun yanında tarihi hadiselerin geniş bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Gerçi kendisinden önce Mesudî (ö. 345/956) ve Birunî (ö. 453/1061) gibi bazı İslâm tarihçileri tarih ilmini sağlam temellere oturtma konusunda önemli adımlar atmışlarsa da, İbn Haldun bunları yeterli görmeyerek daha esaslı bir metodoloji tesis etmeyi amaçlamıştır. Bu metodolojinin temelinde, tarihî hadiselerin “umran”ın, yani insan topluluklarının ve birlikte yaşamının özellikleri bilinmeden kavranamayacağı bulunmaktadır.² Bir tarihçi ancak *bedevi umran* ve *hadarî umran*ın mahiyet ve özelliklerini göz önünde tutarak tarihi kavrayıp yorumlayabilir.

İbn Haldun *Mukaddime*’nin girişinde, tarih ilmi ve İslâm tarihçiliği ile ilgili görüşlerini serdetmektedir. Tarih ilmi, genel olarak “*eski zamanlardan, devletlerden ve önceki çağlarda meydana gelen vakalardan haber vermek*”³ şeklinde anlaşılmıştır. İbn Haldun’a göre ise zahirde böyle olmakla beraber aslında tarih ilmi, “*düşünmek, araştırmak ve hadiselerin sebeplerini bulup ortaya koymaktır*”, “*Tarihin hakikati dünyadaki umranı teşkil eden insan cemiyetinden haber vermektir*”⁴ Bundan dolayı tarih, İbn Haldun’un nazarında insan topluluklarını tanımak için temel bir ilimdir ve hikmet grubunu teşkil eden ilimlerden sayılmalıdır.⁵ Böylece tarihçilik faaliyeti, rivayetleri sadece aktarmakla kalmayıp doğru bir şekilde değerlendirmeye tabî tutmayı ifade ile İbn Haldun bu ilmi, tarihi daha doğru bir şekilde anlayabilmek gayesiyle sistemleştirmiştir.

Tarih ilminin konusu İbn Haldun’a göre “bir çağa veya bir nesile ait haberler”dir. Mesudî’nin tarihçiliğine değinirken bu “haberler” sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için şu hususların bilinmesini gerekli görmektedir: “Doğu ve batıdaki bölgelerin, ülkelerin, kavimlerin ahvâli”, “dinleri, âdetleri, ananeleri; bölgeleri, dağları, denizleri, ülkeleri ve devletleri; Arap ve Arap olmayan kavimlerin şube ve kabileleri”. İbn Haldun, döneminin bu bilgilerini araştırıp yazması sebebiyle Mesudî’nin, tarihçilerin üstadı ve eserlerinin itimad edilen bir kaynak olduğunu

1 Ümran ilmi ile tarih ilminin bu şekilde anlaşılabilir ilişkisi hakkında bk.: Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *Mukaddimetü’bni Haldun* I-III, (nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi), 3. bsk., Daru Nehdati Mısır, Kahire ts., I, 285-286.

Çalışmamızda yukarıda künyesini verdiğimiz Ali Abdülvâhid Vâfi’nin neşrettiği *Mukaddime* metnini kullandık. Zira mevcutların en sıhhatlisi olan bu neşirde diğer neşirlerdeki eksik kısımlar önemli ölçüde tamamlanmış durumdadır. Vâfi neşirini zaman zaman *Mukaddime*’nin şu iki neşri ile mukayese ettik: *Mukaddimetü’bni Haldun*, (nşr. Derviş el-Cüveydî), el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 1415/1995; *Mukaddimetü’bni Haldun*, Daru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, ts. Ayrıca *Mukaddime*’nin şu Türkçe ve İngilizce tercümelerinden de istifade ettik: *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Haldun* I-II, (trc. Pîrizade Mehmed Sâhib) Takvimhâne-i Âmire 1275; *Mukaddime-i İbn-i Haldun’un Fasl-ı Sâdisinin Tercemesi*, (trc. Ahmet Cevdet Paşa) Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1277; *Mukaddime* I-II, (trc. Süleyman Uludağ), 2. bsk., Dergah Yay., İstanbul 1988; *The Muqaddimah* I-III, (trc. Franz Rosenthal), 2. bsk., Princeton Univ. Press, Princeton 1967; *The Muqaddimah* (trc. Franz Rosenthal, özet N. J. Davrood), 9. bsk., Princeton Univ. Press, Princeton 1989.

2 *Mukaddime*, I, 291.

3 *Mukaddime*, I, 282

4 *Mukaddime*, I, 328.

5 *Mukaddime*, I, 282.

belirtmektedir.⁶ Ümit Hassan'a göre *Mukaddime* bütünüyle göz önünde tutulduğunda İbn Haldun'un tarih anlayışının, modern dönemdeki "sosyal tarihçilik"le bazı benzerlikler taşıdığı görülmekle beraber onun tarih metodu sosyal tarihçilikten farklıdır.⁷ Sosyal tarihçilik, başta iktisat olmak üzere siyaset haricindeki âmillerin araştırılmasına öncelik verirken⁸ İbn Haldun, tarihî hadiselerde genellikle siyaseti önde gelen belirleyici kabul etmektedir.

İbn Haldun'a Göre Tarih Tenkidinin Esasları

İbn Haldun kendisinden önceki İslâm tarihçilerinin metotlarını değerlendirmiş, yaptıkları temel hataların sebeplerini örnekler vererek göstermiştir. Bunları "metin" ve "râvi" ile ilgili hatalar şeklinde ayırmak mümkündür. Ona göre tarihî hadiselerin değerlendirilmesinde ve rivayet edilmesinde yapılan hataların⁹ bellibaşlı sebepleri şunlardır:

1) Metinle İlgili Hata Sebepleri:

a- Görülen ve işitilen hadisedeki maksatları {*makâsıd*} bilmeden sadece kendi tahminine göre rivayet etme,

b- *Ümrândaki ahvâlin* tabiatlarını bilmeme: İbn Haldun'a göre tarihçilerin birtakım hatalar yapmalarının en önemli sebebidir. *Ahvâl* İbn Haldun'un sıkça kullandığı kavramlardan biridir ve en geniş manada insan topluluklarının içinde bulunduğu maddî ve manevî şartları ifade etmektedir. Ancak İbn Haldun bu kavramı çoğunlukla maddî şartlar manasında kullanmaktadır.¹⁰ Ahvâli oluşturan başlıca unsurlar, insan topluluklarının hayat tarzları (*siyer*), ahlâkları, örf-âdet ve gelenekleri (*âdet*, ç. 'avâid), fikirleri (*nihai*) ve mezhepleridir. Görüldüğü gibi *ahvâl*, insan topluluklarının yaşadıkları münferit hadiseleri değil, bu hadiseleri önemli ölçüde şekillendiren genel şartları ifade etmektedir. Tarihçi, incelediği toplulukların bu alanlardaki farklarını bilmeli, bunun yanında zamanla meydana gelen değişiklikleri göz önünde tutmalıdır. Tarihçi ayrıca pratik siyasetin esaslarını, varlıkların özelliklerini ve coğrafi farkları da bilmelidir.¹¹ "Hayat tarzları" unsurunun içinde bedâvet, hadâret, asabiyet, galebe ve bundan hasil olan mülk ve devlet, insanların geçim yolları, meslekler ve zanaatlar (*sanâi'*), ilimler yer almaktadır.¹² "Fikir" ve "mezhep" kavramlarının dini de ihtiva ettiği düşünülebilir. İbn Haldun, "varlıkların özellikleri" ile tabiat ilimlerini kasdetmektedir.

6 *Mukaddime*, I, 325.

7 Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniv. Siyasal Bil. Fak. Yay., Ankara 1977, Sevinç Mtb., s. 138-139.

8 Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, (trc. Mete Tuncay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 13-16.

9 Metinde geçen "kezib" kavramının (bk.: *Mukaddime*, I, 328) sadece "yalan" anlamında değil, aynı zamanda "hata ve yanlış" manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kelimenin manaları hakkında bk.: *Misbâh*, "k-z-b" md.

10 Bu kavram hakkında bk.: *Mukaddime*, I, 320-326, 335, 291. Ünver Günay'a göre İbn Haldun'un *ahvâl* kavramı tabii, fiziki ve öncelikle sosyal çevreyi ifade etmektedir. Bk.: "İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü İbn Haldun (1332-1406)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1986, s. 74-75.

11 *Mukaddime*, I, 320.

12 *Mukaddime*, I, 328, 335.

c- *Ahvâlîn* vakıalara nasıl tatbik edileceğini bilmeme: Rivayetleri ve münferit hadiseleri, insan topluluklarının sahip oldukları şartlar çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir.¹³ Bunun için İbn Haldun'a göre bazı esaslara riayet edilmelidir:

ca- Bilinmeyi (ğâib) bilinene (şâhid) kıyaslama:¹⁴ Tarihçinin, elindeki tarihî malzemenin sıhhatini yaşadığı dönemin şartlarına kıyaslayarak tesbit etmesidir. Kıyas, İbn Haldun'un tarih metodunun temel ilkelerindendir. Kıyaslamada dikkat edilmesi gereken noktalardan biri, kıyas yapılan mesele ile ilgili şartların (*ahvâl*) değişip değişmediğidir. Değişim meydana gelmişse ve kıyas yapan kişi bunu farkedememişse kıyaslama yanlış netice verebilmektedir.¹⁵ İbn Haldun'un buna verdiği misallerden biri, kadılık müessesesinin siyaset ile ilgisi hakkındaki bazı yanlış değerlendirmelerdir. Endülüs toplulukları arasında yetişen bazı kadılar, tarih kitaplarında gördükleri daha önceki kadıların siyasî hayatta elde ettikleri yüksek askerî mevkilere özenmektedirler. Halbuki ancak asabiyet sahibi topluluklar siyasî sahada ağırlık sahibi olabilmektedirler. Siyasî ağırlığı olan kadılar da asabiyet sahibi topluluklara mensup kimselerdi. İbn Haldun'un yaşadığı dönemde Endülüs'teki müslüman topluluklar ise artık asabiyetlerini kaybetmiş durumdadırlar. Bu sebeple onların arasından yetişen kadıların idare sahasında söz sahibi olmalarını İbn Haldun mümkün görmemektedir.¹⁶ Netice olarak Endülüs'te veya hadarîleşmiş bir başka topluluk içinde yaşayan bir tarihçi, kadıların önceki dönemlerdeki durumunu kendi devrine kıyaslayarak onların geçmişte pratik siyaset sahasında önemli görevler üstlenmelerini imkansız görürse hataya düşmüş olur. Zira kadılık müessesesinin değişen şartlarını dikkate almamıştır. Görüldüğü gibi *ahvâlîn* iyi bir şekilde bilinmesi ile mübalağalı veya imkansız görülerek reddedilen pek çok tarihî hadisenin de mümkün olabileceği anlaşılmaktadır.¹⁷

Bu konudaki bir başka önemli nokta ise toplulukların hayat şartlarını (*ahvâl*) oluşturan unsurlardan farklı olanlarını değil, aynı unsurları birbirleriyle kıyaslamaktır. Çünkü şartlar (*ahvâl*) bazı hususlarda benzerlik gösterse de başka hususlarda farklılık taşıyabilmektedir. Bu sebeple İbn Haldun bu kıyasın, fikhî kıyastan ayrı olduğunu belirtmektedir.¹⁸

cb- Gözlem: İbn Haldun, insan topluluklarının içinde bulundukları şartları (*ahvâl*) tesbit ederken zaman zaman gözlem metoduna müracaat etmiştir. Tarih sahnesinden çekilmiş devletler ve geçmiş topluluklarla ilgili rivayetleri, bu devletlerden ve topluluklardan kalan mesken, mabed, saray, köprü, su kemeri gibi eserlerin tetkiki ışığında değerlendirmiştir. Mesela Amâlika kavmine mensup 'Üc b. 'İnak adlı şahsın olağan üstü fizyonomisi, hatta uzun boyu sayesinde denizden aldığı balığı gökyüzüne doğru kaldırarak güneşin ısı ile kızartabildiği şeklindeki rivayeti, Mescid-i Aksa üzerindeki gözlemine dayanarak reddetmektedir. Zira bu şahsın Mescid-i Aksâ'nın bina edildiği dönemde yaşadığı rivayet edilmektedir. Mescid-i Aksâ tahrip edilmiş olsa da tekrar bina edilmiş, kapıları da eski ölçülerine göre yapılmıştır. İbn Haldun bu kapıların, yaşadığı dönemde-

13 *Mukaddime*, I, 328, 331.

14 *Mukaddime*, I, 291.

15 *Mukaddime*, I, 321-322.

16 *Mukaddime*, I, 323-324; II, 627-632.

17 *Mukaddime*, II, 566.

18 *Mukaddime*, III, 1-256.

ki insan fizyolojisine uygun boyutlarda olduğunu görmüş, buradan hem İsrailoğulları'nın, hem de onların muasırı olan Amâlika kavminin beden yapılarının bilinenden daha iri olamayacağı neticesine varmıştır. Onu bu neticeye götüren bir başka gözlemi ise Semud kavminin yumuşak kalyalardan oyarak edindikleri evlerin ve bu evlerin kapılarının alışlagelen büyüklüğe yakın olmasıdır.¹⁹ İbn Haldun, tarih sahnesinden çekilmiş devletlerden kalan eserler üzerinde gözlem metodu kullanılarak bu devletlerin güçleri ve büyüklükleri hakkında fikir edinilebileceğini düşünmektedir. Bu konuda verdiği bir örnek Abbasî ve Sâsânî devletlerinin mukayesesidir. Irak bölgesinde kalan Sâsânî sarayının Abbasî halifesi Harun Reşid'in emriyle yıkılmasına teşebbüs edilmesi fakat mimar ve ustaların yetersizliği sebebiyle yıkılamaması hadisesi, İbn Haldun'u, Sasanî Devleti'nin Abbasî Devleti'nden daha güçlü olduğu neticesine götürmüştür.²⁰ İbn Haldun buna ilave olarak Mısır ehramları gibi bazı eserleri de örnek göstererek geçmişte yaşamış bazı taşıyabilmektedir. Bu sebeple İbn Haldun bu kıyasın, fikhî kıyastan ayrı olduğunu belirtmektedir.¹⁸

cc- Tabiat ilimlerinden istifade: İbn Haldun, tarihî rivayetleri bazan tabiat ilimlerinin verileri ışığında değerlendirmektedir. Mesela yukarıda zikrettiğimiz 'Üc b. 'İnak adlı şahsın olağan üstü fizyonomisi ile ilgili rivayeti, döneminin hem fizyoloji, hem de astronomi verilerine dayanarak reddetmiştir.²²

2) Râviyle ilgili Hata Sebepleri:

a- Bir mezhebe ve görüşe taassupla bağlı olmak (*teşeyyu'*): İbn Haldun'un taraftarlıktan kasdı bir mezhebe mensubiyet veya bir görüşe sahip olmak değil, itidal halinden uzaklaşarak körükörüne bağlanmaktır. Bu durumdaki bir kimse kendisine ulaşan tarihî rivayetleri değerlendirirken yeterli ölçüde düşünüp araştırmadan kendi görüşüne uygun olanları kabul edebilmektedir. İbn Haldun'un ifadelerinden böyle bir tercihin hem istemeden, hem de kasıtlı olabileceği anlaşılmaktadır. Taraftarlığı bulunmayan tarihçilerin ise rivayetler üzerinde gerekli ölçüde araştırma yaparak değerlendirme imkanları bulunmaktadır.

b-Tarihî hadiseleri rivayet edenleri süzgeçten geçirmeme, şahıs tenkidinde hassas davranmama: Şahıs tenkidi, hadis ilmiyle birlikte ortaya çıkan "cerh ve tadil" usulüne göre yapılır. Rivayetin doğruluğunu vehmetme de bu madde ile yakından ilgilidir. Zira bu vehim genellikle haberi nakledenlere duyulan güvenden kaynaklanmaktadır.

c- Makam ve mevki sahiplerine yaranma arzusu.²³

İbn Haldun'un yukarıdaki maddeler içinde en fazla üzerinde durduğu mesele, tarihî hadiselerin değerlendirilmesi ve tenkididir. Hadiseyi nakleden şahısların tenkidi mutlaka gereklidir; bununla beraber yeterli değildir. İbn Haldun bu noktada, hadis ilmiyle birlikte gelişen "şahıs tenkidi"ni (cerh ve tadil ilmi) önemli bir basamak olarak görmekte fakat bir adım daha atarak ümrânın mahiyetinin de bilinmesini şart koşmaktadır. "*Çoğu kere tarihçilerin, müfessirlerin ve*

¹⁹ Mukaddime, II, 558.

²⁰ Mukaddime, II, 556.

²¹ Mukaddime, II, 564.

²² Mukaddime, II, 557.

²³ Mukaddime, I, 328-329.

nakil üstatlarının hikayelerde ve vakalarda içine düştükleri hataların sebebi, zayıf ve sağlam demeyip bu hususta sadece nakle itimat etmeleri, bunları asıllarıyla mukabele ve benzerleriyle mukayese etmemeleri, hikmeti esas alma, vakıaların tabiatlarına vakıf olma, haberlerde düşünce ve basireti hakem kılma kıstasları ile inceleme yapmamış olmalarıdır.” Müellif birçok örnek vererek görüşünü desteklemektedir. Bunlardan biri, Mesudî’nin, İsrailoğulları’nın Mısır’dan çıktıktan sonra Tih çölündeyken sahip oldukları ordunun sayısı hakkındaki rivayetidir. İbn Haldun, Mesudî’nin verdiği altıyüzbin sayısının mümkün olamayacağını akıl yürütme yoluyla ispatlamaktadır. Kendi ifadeyle “*bu usul, râvilerin tadil ve sıhhatini araştırma konusundaki tenkit ve tetkikten de Önce gelir. Bir haberin mümkün veya imkansız olduğu bilinmeden râvilerin tadiline ve sıhhatli oluşuna müracaat edilmez. Şayet haber ve rivayet bizatihi imkansız ise, onları bize nakleden râvilerin cerh ve tadiline bakılmasında ne fayda vardır?!.*” Zaten “*nazar ehli olanlar bir lafzın manasının imkansız oluşunu ve aklın kabul etmeyeceği şekilde tevil edilmesini, haberi tenkit sebeplerinden saymışlardır.*” Son ifadesiyle İbn Haldun, İslâm ilimlerinde “metin tenkidi” usulünün zaten var olduğunu, ancak tarih ilmine de uygulanmasının şart olduğunu, bunun için geliştirilerek belli esaslara oturtulması gerektiğini ortaya koymuştur ki, bu esasları “*ümran ilmi*” bünyesinde sistemleştirmeye çalışmıştır. Ümran ilminin alanı içine giren bu esaslar bilinmediği müddetçe sağlıklı bir tenkit yapılamayacağından, tarihî hadiselerin sebepleriyle birlikte ortaya konulabilmesi mümkün değildir.

Ancak bu noktada İbn Haldun aklî tenkide bir sınır çizmektedir. Buna göre ayet ve hadislerden oluşan şer’î rivayetleri, ümran ilmi çerçevesindeki aklî tenkidin sınırları dışında tutmaktadır; zira bunlar emir ve yasaklardan teşekkül eden “*inşâf* teklifleridir.

Râvilerin adalet ve zabıt yönünden güvenilir olması yeterlidir. Ümranın mahiyeti esas alınarak yapılacak tenkit ve değerlendirme ise şer’î tekliflerin dışında kalan haberler ve hadiseler için geçerlidir.²⁷

Yukarıda İbn Haldun’un, bir tarihçi için ümranın mahiyetini, yani insan topluluklarını tanımayı şart koştuğunu, ancak bu suretle tarihî hadiselerin doğru bir şekilde değerlendirilebileceğini ve bunun İslâm tarihçiliğinde çok önemli bir adım olduğunu kaydetmiştik. Zira Ahmet Arslan’a göre “İbn Haldun, tarihi, şer’î haberleri kendine konu olarak alan ve kişi eleştirisi yöntemi ile çalışan ilimler alanından çıkarıp başka bir yere yerleştirmek istemektedir... İbn Haldun’un kendi açık ifadelerine dayanarak bu yerin, felsefî-aklî ilimler diye adlandırdığı ilimler arasında bir yer olduğu anlaşılmaktadır.”²⁸ Daha önce kısaca değinip geçtiğimiz gibi bu anlayış, İslâm tarihçiliğinde o zamana kadar görülmemiş değildi. Çevrenin düşünceye etkisi üzerinde duran Sekkâkî (ö. 626/1228), hükümet sistemlerini inceleyen, din ile devletin karşılıklı etkileşimini araştıran, toplumların çeşitli yönlerden birbirlerine olan tesirleri üzerinde görüşler ortaya koyan Mes’udî, İbn Haldun’dan önce bu yaklaşımın örneklerini vermişlerdir.²⁹ Aynı şekilde, tarihî ha-

24 Mukaddime, I, 291.

25 Kelamcılar ve hukema. Mukaddime, (trc. S. Uludağ), I, 257, (dip. 17).

26 Mukaddime, I, 330-31.

27 Mukaddime, I, 331. İbn Haldun’un, bu görüşüyle şer’î hükümleri devre dışı bırakma amacıyla olduğu iddiası (bk.: Ümit Hassan, a.e., s. 104 v.d.) mesnetsizdir.

28 Ahmet Arslan, *İbni Haldun’un İlim ve Fikir Dünyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., no: 808, Ankara 1987, s. 68-70.

29 Gustave Von Grunebaum, *Medieval islam*, 2. bsk., 1953, s. 339-40.

diseleri yorumlarken jeoloji, etnoloji, mitoloji gibi ilimlerden faydalanan, bu hadiselerde iktisadî ve sosyal sebeplerin etkisi üzerinde de duran Birünî'yi de burada zikretmek gerekmektedir.³⁰ İbn Haldun ise bu yaklaşımı sistemleştirmiş, bir metodoloji haline getirmiş, toplumda meydana gelen hadiseleri içine alan “yeni bir ilim” olarak sunmuş ve “ümran ilmi” olarak adlandırmıştır. Tarihî hadiseleri, ümrânın mahiyetini bilmeden doğru bir şekilde değerlendirmenin mümkün olmayacağını vurgulayarak tarih ilmine bir anahtar hediye etmiştir. Bu gerçekten önemli bir adımdır fakat öncesiz değildir.

İbn Haldun'un tarih metodunu iki esasa indirgemek mümkündür: “1. Kaynakların tenkidi, 2. Olaylar arasında illiyet bağıntısının tesbiti”.³¹ Ümrân bilgisi; yani insan topluluğu tipleri ve bunların hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle ilişkileri ve bu toplulukların kurumları hakkında esaslı bilgi sahibi olmadan ne kaynak tenkidi, ne de hadiseler arasında sebep-sonuç bağıntısı kurmak tam olarak mümkün olabilir. Tarihî hadiseler arasındaki sebep-sonuç ilişkisini tesbit meselesi İbn Haldun'un en fazla ehemmiyet verdiği noktalardan biridir. Ancak İbn Haldun'un sahip olduğu illiyet anlayışı katı bir determinizm özelliği taşımamaktadır. Ona göre sebep-sonuç ilişkisi nihâî manada tam olarak kuşatamaz. Zira sadece *âdet* ile vakıf olunan bu ilişki, zahire istinat suretiyle kurulmaktadır; mahiyet ve keyfiyeti ise meçhuldür.³² Dolayısıyla bir hadisenin sebebini veya sonucunu kesin bir şekilde belirlemek mümkün değildir. İbn Haldun'un kanunluluk anlayışını, *âdet* kavramı çerçevesinde, hadiseler arasındaki düzenlilik olarak anlamak mümkündür. Bu anlayış, münferit hadiseler arasında mutlak olmayan bir illiyet ilişkisi kurma imkanı vermektedir. İbn Haldun'un sosyal hadiselerde kanunluluk düşüncesi taşımadığı iddiası³³ ise *ahvâl* kavramının yanlış bir şekilde “sosyal olay” olarak anlaşılması sebebiyledir.

İbn Haldun'un tarihi yorumlarken takip ettiği temel ilkeler şunlardır:

1- Devamlılık: İnsan topluluklarının sahip olduğu maddî ve manevî unsurlar zamanla değişime uğramakla birlikte mutlak olmayan bir devamlılık da söz konusudur. Yaşanan vakıalarla tarihî hadiselerin kıyaslanabilmesi için aralarında mutabakat ve devamlılık bulunması gerekmektedir.

2- Değişim: İnsan topluluklarının sahip olduğu şartlar (*ahvâl*) zamanla değişime uğramaktadır. Bu genellikle tedricî ve uzun zaman alan, bazan asırlarca devam eden bir süreçtir. Bundan dolayı değişimin farkedilmesi kolay olmamaktadır. Toplulukların şartlarının değişimine yol açan pek çok âmil bulunmaktadır. İbn Haldun'a göre bunlardan en önemlisi siyasettir.³⁴ Bunun dışında iktisat, tabiî ve beşerî coğrafya, demografya, nübüvvet ve dinî hareket âmilleri de etkili olmaktadır. Mesela 5/11. asırdan itibaren bazı büyük bedevî Arap kabilelerinin Mağrib'e göçmesi bölgenin siyasî ve sosyal yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Ardından 7/14. asır ortasındaki veba salgını Mağrib nüfusunun mühim miktarda azalmasına yol açarak siyasî ve sosyal

30 Günay Tümer, *Birünî'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., No:178, Ankara 1986, s. 118 v.d.

31 Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 4, bsk., Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 159.

32 *Mukaddime*, III, 1069-1070.

33 Mehmet Bayraktar, “İbn Haldun'un Sosyal Atomculuğu”, *A. Ü. / F. Dergisi*, sy. 26, Ankara 1983, s. 25-28.

34 *Mukaddime*, I, 320-321.

alanlarda gerilemeye sebep olmuştur. Bu hadiselerin neticesi olarak bu bölgede geniş çaplı bir değişim meydana gelmiştir. İbn Haldun'a göre tarihin sıhhatli bir şekilde değerlendirilebilmesi için bu tür değişimlerin tesbit edilmesi gerekmektedir. 4/10. asırda Mes'ûdî, döneminin şartlarını tesbit etmiş, bundan sonra 8/14. yüzyıla kadar olan önemli değişimi de İbn Haldun kaydetmiştir.³⁵ Buna göre daha sonra meydana gelebilecek değişimin de tesbit edilmesi gerekmektedir.

İbn Haldun, tarihî rivayetleri değerlendirmek gayesiyle geliştirdiği esasları hem *Mukaddime*'de, hem de -beklendiği kadar olmasa da- genellikle *Tarihu İbni Haldun* adıyla anılan ve bir dünya tarihi mahiyetinde olan eserinde tatbik etmiştir. *Mukaddime* 'de ortaya koyduğu prensiplerin büyük bir kısmını örnek olarak pek çok tarihî hadiseye tatbik etmiştir. *Tarih*'de ise bu ilkeleri her bir hadiseye nasıl uyguladığını göstermemiştir. Bunu okuyucudan beklediğini söylemek mümkündür. İbn Haldun *Mukaddime*'de tarihi açacak bir anahtar sunmuş, açma işini genellikle okuyucuya bırakmıştır. *Tarih*'de bazı konuları ise ortaya koyduğu ilkeler ışığında açıkça yorumlamıştır. Mesela Emevî Devleti'nin kuruluşunu asabiyet faktörüne dayandırması,³⁶ Eyyubî ve Memlûk devletleri,³⁷ umumî olarak Türk ve Tatar tarihi,³⁸ İslâm öncesinde Yemen'de inşa edilen Me'rib barajı³⁹ hakkındaki değerlendirmeleri buna örnek olarak verilebilir. Bu tür pek çok misal göstermek mümkündür. Bu konuda kesin olarak söylenebilecek şey, İbn Haldun'un *Mukaddime* ve *Tarih*'de farklı usuller takip etmediğidir.

İbn Haldun'un Kaynakları ve Şahsî Tecrübesi

İbn Haldun'un tarih metodunun ve bunun en önemli kısmını oluşturan ümran ilminin İslâm ilim geleneği içindeki yeri hakkında pek çok görüş ileri sürülmüştür. Onun gerek tarih anlatırken, gerek "yeni bir ilim" (ümran ilmi) tesis ederken bu zengin gelenekten istifade ettiği açıktır. İbn Haldun, istifade ettiği kaynakların önemli bir kısmını zikretmektedir. Bunların içinde tarih, nesep, coğrafya, felsefe, siyasetnâme, kelam, fıkıh, usul-i fıkıh, hadis eserleri bulunmaktadır. İbn Haldun'un *Mukaddime* ve *Tarih*'de görüşlerinden istifade ettiği, nakillerde bulunduğu ve tenkit ettiği müelliflerden bazıları tarihçilerden Mes'ûdî, Taberî (ö. 310/923), İbn İshak (ö. 151/768), Vâkıdî (ö. 207/823), İbn Sa'd (ö. 230/844), İbn Raşık (ö. 463/1071), İbn Abdürabbih (ö. 329/940), nesep müellifleri ve fakihlerden İbn Hazm (ö. 456/1046), siyaset teorisyenlerinden Maverdî (ö. 450/1058), Turtûşî (ö. 520/1126), filozof ve fakihlerden İbn Rüşd (ö. 595/1198), İbn Sînâ (ö. 429/1037), Farâbî (ö. 339/950), muhaddislerden kütüb-i sitte müellifleri, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Hâkim (ö. 405/1014), kelamcı ve fakihlerden Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233), Ebu Bekir el-Bâkılânî (ö. 403/1013), Ebu Bekir b. el-Arabî (ö. 543/1148), Ebu İshak İsfarayînî (ö.

³⁵ *Mukaddime*, I, 325-326.

³⁶ İbn Haldun, *Tarihu İbni Haldun* I-VIII, (nşr. Halil Şehhâde- Süheyl Zekkâr), Daru'l-Fıkr, Beyrut 1979, II, 650-651; III, 3-5. İbn Haldun'un bu eserinin şu neşrinden de istifade ettik: *Târihu'l-Allâme İbn Haldun* I-VII (XIV mücellled), (nşr. ?), Daru'l-Kitâbi'l-Lübânî ve Mektebetü'l-Medrese, Beyrut 1983.

³⁷ İbn Haldun, *el-Ta'rîf bi İbni Haldun ve Rihletuhu Garben ve Sarkan*, (nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancı), Kahire 1370/1951, s. 314-331.

³⁸ Tö'n/s. 363, 382.

³⁹ *Tarih*, II, 57.

471/1078), coğrafyacılar Batlamyus (ö. m. 168?), Ebu Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094) ve İdrisî (ö. 560/1166)'dir.

İbn Haldun'un bir takipçisi sayılan İbnü'l-Ezrak (ö. 896/1491), siyasetnâme türünde sayılabilecek *Bedâi'u's-Silk fî Tabâi'i'l-Mülk* adlı eserinde, İbn Haldun'dan önceki müelliflerden onun görüşlerine paralel kanaat taşıyanlardan da iktibaslar yapmıştır.⁴⁰ Bu iktibaslardan hareketle İbn Haldun'un özellikle hilafet ve devlet ile ilgili meselelerde *Mukaddime*'de isimlerini zikretmediği bazı düşünürlerden de istifade ettiği sonucuna varmak mümkündür. *Mukaddime*'de zikretmediği bazı müelliflerin eserlerinden istifade etmemiş olsa bile İbnü'l-Ezrak'ın iktibasları, İbn Haldun'un tarih felsefesi, siyaset ve devlet ile ilgili görüşlerinde genellikle iddia edildiği kadar yalnız olmadığını göstermektedir. İbnü'l-Ezrak'm görüşlerini aktardığı ve İbn Haldun'un *Mukaddime*'de bazılarını kaynak gösterdiği müelliflerden bellibaşlı İbn 'Arafe, Âmidî, İbnü't-Tilemsanî, İbn Hazm, Karâfî, Gazâlî (ö. 505/1111), Ebu Bekir b. el-Arabî, Turtûşî (ö. 520/1126), Şâtıbî (ö. 790/1388), İzzeddin b. Abdüsselam, Ebu Talib el-Mekkî (ö. 386/996), Mâverîdî, Müslim (ö. 261/875), Kadî Beyzâvî (ö. 685/1286), Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ve Alemüddin Birzâlî (ö. 739/1339)'dir.

İbn Haldun'u İslâm ilim geleneği zincirinin bir halkası olarak gören Ali Sami Neşşar'a göre İbn Haldun, usulcüler, kalamcılar ve fakihler tarafından geliştirilen İslâmî tümevarım metodunu, devlet, asabiyet ve bunlarla ilgili meselelere tatbik etmiştir. Bu konulara Mes'ûdî ve Gazâlî "şevket" bahsinde, Mâverîdî ve diğer Eş'arî düşünürleri de "siyasetin özellikleri" konusunda, İbn Haldun'dan önceki pek çok tarihçi de "tarihî vakıalar ve özellikleri" meseleleri bağlamında değinmişlerdir. İbn Haldun'un ulaştığı her neticenin, onun öncesinde bir benzerini bulmak mümkündür. Bu sebeple İbn Haldun İslâm düşüncesinin "biricik dehası" değildir. Zira siyaset sosyolojisi ve tecrübî tümevarım metodunun sosyal, siyasî ve ahlakî fenomenlere tatbiki konularında İbn Haldun öncesinde süregelen bir Eş'arî ekolü bulunmaktadır.⁴¹ Neşşar'm bu görüşü hilafet ve devlet meseleleri hakkında genel olarak doğru kabul edilebilir; ancak özellikle bedevi hayat tarzı, bedevi toplulukların devlet kurma süreci, bu süreçte asabiyyetin yeri konularında İbn Haldun'un görüşlerinin umumiyetle orijinal olduğunu söylemek mümkündür. Bununla beraber asabiyet konusunda değineceğimiz gibi bu meselelerde, önceki bazı müelliflerin bazı fikirleri bulunmaktadır ve İbn Haldun'un bunlardan istifade etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Bedâvet ile ilgili meselelerde İbn Haldun'un önemli ölçüde orijinal görüşler getirdiği görülmektedir. Devletlerin kuruluş sürecini işlerken bedâvet, asabiyet, riyaset unsurlarını daha önceki İslâm düşünürlerinde görülmeyen ölçüde belirleyici kabul etmektedir. Bu sebeple İbnü'l-Ezrak da devlet konusuna girerken bu meselelere değinmekte fakat İbn Haldun'dan başka kaynaklara gidemediği görülmektedir.⁴² İbn Haldun'un bu meselelerde, devraldığı ilim geleneğinden kısmen faydalanmakla birlikte daha ziyade şahsî tecrübelerinden istifade ettiği anlaşılma-

40 Ebu Abdullah İbnü'l-Ezrak, *Bedâi'u's-Silk fî Tabâi'i'l-Mülk* I-II, (nşr. Ali Sami en-Neşşâr, Menşûratu Vezâreti'l-İlâm, Bağdat 1977. İbnü'l-Ezrak'ın bir İbn Haldun takipçisi olması ile ilgili bk. Ali Sami Neşşar, *Bedâi'u's-Silk*'in naşir mukaddimesi, s. 20-21.

41 Ali Sami Neşşar, *Bedâi'u's-Silk*'in naşir mukaddimesi, s. 5-6.

42 *Bedâi'*, I, 46-111.

tadır. Zira yetişme çağı da dahil olmak üzere hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Mağrib bölgesi ona bu imkanı sunacak bir toplum yapısına sahip bulunmaktaydı. Çok önemli bir nüfus ağırlığına sahip Arap ve Berberi bedevî kabileleri Mağrib coğrafyasının baskın aktörleri arasında yer almaktaydı.⁴³ İbn Haldun'un bölge devletlerinde aldığı aktif görevler de bu tecrübenin oluşmasına önemli ölçüde yardımcı olmuştur. Muhammed Rabî' de onun Mağrib'deki zengin müşahedelerinin görüşlerini etkilediğini düşünmektedir.⁴⁴ Bazı görüşlerini etkilemesi bakımından İbn Haldun'un ifa ettiği devlet görevlerini ve bedevî topluluklarla münasebetlerini kronolojik sırasıyla kısaca özetlemekte fayda görüyoruz.

İbn Haldun'un üstlendiği ilk devlet vazifesi Hafsî Devleti'nin (626-982/1228-1574) merkezi Tunus'ta 753/1352 yılında 20 yaşında getirildiği alâmet katipliğidir.

Haberleşme ve katiplik işlerini yürüten bu dairede fazla kalmamıştır. Uzak Mağrib bölgesinde bulunan Merinî Devleti (656-869/1258-1465) hükümdarı Ebu İnan, 754/1353'te Orta Mağrib'deki Abdülvadî Devleti'ne (633-957/1235-1550) karşı harekete geçerek başkent Tilemsen ve önemli liman şehri Bicaie'yi ele geçirdi. Tilemsen'de bağlılık arzetmek üzere huzuruna çıkan bir bedevi Arap kabilesi ile birlikte kabul ettiği İbn Haldun'u 755/1354'te Merinî Devleti'nin merkezi Fas'a davet ederek ilim meclisine dahil etti. İbn Haldun, sultan ile görüşmeden önce bu kabile nezdinde bulunuyordu.⁴⁵ Sultanın maiyyetinde Fas'a giden İbn Haldun bir süre sonra "katiplik ve tevki" vazifelerine getirildi. 758/1356'da görevden alındı. Yaklaşık iki sene sonra yeni hükümdar Ebu Salim tarafından sırt yazışma ve inşâ katipliğine, bir süre sonra üst düzey bir adalet kurumu olan "mezâlim" mahkemesi kadılığına tayin edildi. Görevden affını isteyerek 764/1362'de Endülüs'e giden İbn Haldun, Gırnata şehrinde Beni Ahmer Emirliği (636-898/1238-1492) veziri İbnü'l-Hatîb'in meclisinde mümtaz bir yer edindi. Ertesi sene sultan tarafından Kastilya Kralı'na sulh anlaşması yapmak üzere elçi olarak gönderildi. Hafsî emiri Ebu Abdullah'dan aldığı davet üzerine 766/1364'te döndüğü Kuzey Afrika'nın Bicaie şehrinde emir tarafından "hâciplik" makamına tayin edildi. Bir yıl sonra bu görevden ayrılmak zorunda kaldı ve şehirden ayrılıp sahradaki bir bedevi Arap kabilesine bir süre misafir oldu. Buradan Biskire şehrine geçtikten sonra Orta Mağrib'de hüküm süren Abdülvadî Devleti hükümdarı Ebu Hammu Musa'dan hâciplik teklifi aldı. Bu vazifeyi kabul eden İbn Haldun, Orta Mağrib'in güçlü bedevi Arap kabilelerinden Riyah ve Devâvide'nin bu devlete destek vermesini sağlamaya çalıştı. 771/1369-1370'de Abdülvadî ordusu, Merinî Devleti sultanı Abdülaziz'in seferi üzerine Sahraya çekildi fakat İbn Haldun Merinî ordusunca ele geçirildi. Kısa bir süre sonra serbest bırakılarak Merinî Sultanı tarafından bedevî Arap Hilal kabilelerinin en büyüklerinden Beni Riyah'm Abdülvadîler'e karşı desteğini sağlamakla görevlendirildi. Bu kabileler ile Merinî Devleti arasında çıkan bir anlaşmazlığın⁴⁶ ardından kabilelerin yeniden devlete itaat etmelerini sağladı. Bu arada bir defa daha Endülüs'e geçti fakat kısa zaman sonra tekrar Kuzey Afrika'ya dönmek zorunda kaldı. Bazı bedevi Arap kabileleri ile yakın dostluk ilişkileri kurdu. 780/1379'da doğum

43 *Mukaddime*, II, 536-539.

44 Muhammed Mahmud Rabî', *en-Nazariyyetü's-Siyasiyye li'bni Haldun*, Daru'l-Henna, 1401/1981, s. 21.

45 *Tarih*, VII, 385.

46 *Tarih*, VE, 435-438.

yeri Tunus'a dönerek Hafsî Sultam'nın özel sohbet meclisine kabul edildi. 784/1383'te Tunus'tan hac maksadı ile ayrılarak Memluk Devleti (648-923/1250-1517) başkenti Kahire'ye gitti. 808/1406'dan vefatına kadar bu devlette başta Maliki kâdî'l-kudatlığı olmak üzere üst düzey görevler ifa etti. Bu arada 803/1400'de Şam yakınlarında bir aydan daha fazla bir zaman dilimi boyunca Timur'un maiyetinde bulundu.⁴⁷

Görüldüğü gibi İbn Haldun gerek üstlendiği resmî vazifeler, gerek şahsî dostluk vasıtasıyla özellikle Mağrib bölgesinde yaşayan Arap ve Berberi bedevi topluluklarla yakın ilişkiler tesis etmiş, böylece onların hayat tarzlarını tanıma fırsatı bulmuştur. Onun bilhassa devletlerin kuruluş süreci ve bedvî topluluklarla ilişkileri konularında bu engin tecrübeden büyük ölçüde istifade ettiği açıktır.

Tarihe Yardımcı İlimler

İbn Haldun, tarihî ve toplumsal hadiseleri değerlendirirken çok geniş bir perspektiften bakmakta, meseleleri çok yönlü ele almaktadır. Bu, günümüzde ayrı ilim dallarının inceleme alanı haline gelmiş olan birçok unsuru devreye sokmasıyla mümkün olmaktadır. İbn Haldun'un, antropolojiden sosyolojiye, medeniyet tarihinden tarih felsefesine kadar, günümüzde çoğu sosyal bilimler arasında sayılan birçok disiplinin müjdecisi, hatta kurucusu kabul edilmesinin en önemli sebebi budur.

İbn Haldun, metin tenkidinde başta “ümran ilmi” olmak üzere coğrafya ve tabiat ilimlerini de kullanmaktadır. Ümran ilmi, insan topluluklarını açıklamaya çalışan birçok ilmi içine alan bir bütün oluşturmaktadır. *Mukaddime*'deki iktisadî, siyasî, sosyal ve kültürel çok yönlü yaklaşım, ümran ilmini oluşturmaktadır. Öyleyse İbn Haldun nazarında tarih ilminin en önemli yardımcısı, tarihî hadise tenkidi için gerekli olan “ümran ilmi”dir.

İnsan topluluklarını tanımak ve böylece onlar hakkındaki rivayetleri doğru bir şekilde değerlendirebilmek için onların yaşadıkları coğrafyayı da bilmek gerekmektedir. Bu amaçla İbn Haldun, *Mukaddime*'nin başlangıcında İslâm tarihçiliğini değerlendirdikten sonra dünya coğrafyasını anlatmıştır. İslâm aleminde kendi devrinde geçerli olan “Batlamyus coğrafya mektebinin talebesi olan İbn Haldun”⁴⁸ dünyayı yedi enleme bölmekte ve her bir kuşağın iklim özelliklerini, yer şekillerini anlatmaktadır. Gerek iklimin, gerekse iklime bağlı beslenme tarzlarının, insanın bedeni, zihnî ve ahlakî yapısına olan tesirleri hakkında düşündüklerini tafsilatlı bir şekilde ortaya koymuştur. Bu yaklaşımı sebebiyle kendisini Fransız düşünürü Montesquieu'nün (ö. 1755) selefi kabul eden değerlendirmeler yapılmıştır.⁴⁹ İbn Haldun'un bu konudaki önemli yerini Grunebaum da şu ifadelerle tesbit etmiştir: “Çevrenin düşünce üzerindeki etkisi İbn Haldun'dan önce Sekkakî tarafından dikkate alınmıştır fakat İbn Haldun'un eseri bu konuda Sekkakî'ye oranlı çok ileridir.”⁵⁰

47 İbn Haldun'un devlet görevleri ve bedvî topluluklarla ilişkileri hakkında bir fikir verebilmek için bu kısmı ağırlıklı olarak onun kendi hal tercümesinden özetlemeye çalıştık. Bk.: İbn Haldun, *Ta'tif*.

48 H. Ziya Ülken-Z. Fahri Fındıkoğlu, *İbn Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1944, s. 71.

49 Sâti' el-Husari, *Dirâsât 'an Mukaddimeti' bni Haldun*, Mektebetü'l-Hancı-Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 3. bsk., 1387/1967, s. 201 v.d.

50 Grunebaum, *Medieval İslam*, s. 339.

Temel gayesi devrinin realitesini sergileyerek tarihî hadiseleri değerlendiren hatadan korunmak olan İbn Haldun, insan topluluklarına ait hemen hemen her müessese ve ilişkiye değinmiş, bunların en önemlilerinden “siyaset” üzerinde geniş bir şekilde durmuştur. Bedevî ve hadarî topluluk tiplerine ait yönetim biçimlerini incelemiş, yönetici-yönetilen ilişkileri üzerinde durmuş, ağırlıklı olarak incelediği (*mülk*) kurumunun kuruluş, yükseliş, gerileyiş ve çöküşü hakkında derinlemesine fikir yürütmüştür.

Toplum hayatının en önemli yönlerinden birini oluşturan iktisat, İbn Haldun tarafından *Mukaddime*'de geniş bir şekilde incelenmiştir. Hem bedevi, hem de hadarî toplum tiplerinde cari olan iktisadî yapılar ayn ayn ihtimamla tetkik edilmiş, toplumun diğer müesseseleriyle olan karşılıklı etkileşimi gözler önüne serilmiştir.⁵¹

Bunlardan ayrı olarak İbn Haldun, çeşitli vesikaları, kitabeleri, hatta para ve benzeri bulguları tarih ilminde sonuç çıkarmaya, geçmişe ışık tutmaya yarayacak araç olarak kullanmıştır.⁵² Toplum içi ve toplumlar arası ilişkilerde demografya unsurunu etkili bir faktör olarak kabul etmesi de metodolojisinin göze çarpan özelliklerindendir.

51 Z. Velidi Togan, a.g.e. , s. 162.

52 Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, E. J. Brill, 1968, s. 118-119.